INTERNATIONAL JOURNAL OF NOVEL RESEARCH AND DEVELOPMENT (IJNRD)
© 2026 IJNRD | Volume 11, Issue 10, October 2026 | ISSN: 2456-4184 | IJNRD.ORG

नवमाध्यमांच्या प्रभावाखाली मराठी भाषा, साहित्य आणि वाचनसंस्कृतीतील स्थित्यंतर : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. हिरालाल मेश्राम, प्राचार्य
आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट महाविद्यालय, नागपूर
(महात्मा बहुद्देशीय शिक्षण संस्था-संचालित, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर संलग्नित)

गोषवारा

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी समाज मुद्रण संस्कृतीच्या सर्वोच्च बिंदूवर होता. एकविसाव्या शतकात माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या रेट्यामुळे त्याला मूलगामी परिवर्तनाचा अनुभव येत आहे. हा शोधनिबंध छापील ग्रंथसंस्कृतीकडून स्क्रीनवर आधारित डिजिटल माध्यमांकडे (ई-बुक्स, ऑडिओबुक्स, प्रतिलिपी, स्टोरीटेल, किंडल, साहित्यविषयक ब्लॉग्स व समाजमाध्यमे) वळलेल्या वाचकांचा समाजभाषावैज्ञानिक आणि साहित्यशास्त्रीय दृष्टीने सर्वांगीण व चिकित्सक अभ्यास करतो. डिजिटल माध्यमांनी साहित्य सर्वदूर पोहोचवले आणि त्याचे लोकशाहीकरण केले, परिणामी जगभरातील मराठी वाचकांपर्यंत पोहोचणे सोपे झाले. मात्र त्याच वेळी संथ व सखोल वाचनाची प्रवृत्ती आक्रसली, वाचन उथळ व विखंडित झाले, भाषिक शुद्धतेकडे दुर्लक्ष होऊ लागले आणि संस्थात्मक संपादन-मूल्यांचा ऱ्हास झाला, अशी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली. या अभ्यासात वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक संशोधन पद्धती वापरली आहे. संशोधन-गृहीतके नेमकेपणाने मांडून वाचन-वर्तणूक, साहित्यनिर्मिती व वितरणाची व्यवस्था आणि भाषेचे बदलते रूप तपासले आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान व मुद्रण संस्कृती यांचा समतोल साधून मराठी भाषेच्या गुणात्मक संवर्धनासाठी काही ठोस व रचनात्मक शिफारशीही या निबंधात सुचवल्या आहेत.

बीजशब्द: डिजिटल माध्यम, मराठी वाचन संस्कृती, ई-साहित्य, सखोल वाचन (Deep Reading), स्वयं-प्रकाशन.

प्रस्तावना

मानवी संस्कृतीचा विकास आणि संज्ञापन माध्यमांची उत्क्रांती या दोन प्रक्रिया नेहमीच एकमेकींना पूरक राहिल्या आहेत. प्राचीन मौखिक परंपरेपासून हस्तलिखित पोथ्यांपर्यंतचा प्रवास झाला. पुढे गुटेनबर्गच्या छापखान्यातून जन्माला आलेली मुद्रण संस्कृती विचार, ज्ञान व साहित्याच्या प्रसारातला क्रांतिकारी टप्पा ठरली. मराठी भाषा व साहित्याचा इतिहास पाहिला, तर एकोणिसाव्या शतकात मुद्रणकलेचे आगमन झाले आणि त्यानंतर नियतकालिकांचा सुवर्णकाळ सुरू झाला. हा काळ महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा व बौद्धिक जागृतीचा पाया ठरला. 'ज्ञानोदय', 'विविधज्ञानविस्तार', 'निबंधमाला' आणि लोकमान्य टिळकांचे 'केसरी' या नियतकालिकांनी भाषिक व्यवहाराला संस्थात्मक स्थैर्य दिले. मराठी समाजमन घडवण्यात आणि वाचन संस्कृतीची बीजे रुजवण्यात त्यांनी ऐतिहासिक भूमिका बजावली. वाचन म्हणजे केवळ डोळ्यांनी अक्षरे टिपणे किंवा माहिती जमा करणे ही भौतिक क्रिया नाही. वाचकाची सौंदर्यदृष्टी, संवेदनशीलता, बौद्धिक प्रगल्भता आणि भाषाप्रभुत्व घडवणारी ती एक खोलवर चालणारी, चिंतनशील मानसिक प्रक्रिया मानली गेली आहे.

एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकांत माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान पसरले. विशेषतः स्मार्टफोन, हाय-स्पीड इंटरनेट आणि सोशल मीडिया सर्वत्र पोहोचल्याने वाचन संस्कृतीचे पारंपरिक रूप मुळापासून हलले. आजचा मराठी वाचक केवळ छापील पानांपुरता उरलेला नाही. स्क्रीनवरील दृक-श्राव्य, डिजिटल आणि हायपरटेक्स्ट स्वरूपातील मजकूर तो ग्रहण करतो आणि उपभोगतो. ॲमेझॉन किंडल, गुगल बुक्स, प्रतिलिपी, मायबोली, मायमंदिर हे ई-वाचन मंच आणि स्टोरीटेल, कुकू एफएम, ऑडिबल ही ऑडिओ अॅप्स यांनी साहित्य उपभोगण्याची नवी क्षितिजे खुली केली आहेत. डॉ. हेमंत देशमुख यांनी आपल्या संशोधनात नोंदवल्याप्रमाणे, “साहित्य

हे जागतिकीकरणाचे संदर्भ घेऊन वाचकांपुढे येत आहे"१. या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषा व साहित्याच्या वाचन-व्यवहारातील डिजिटल स्थित्यंतराचा चिकित्सक, समाजभाषावैज्ञानिक व साहित्यशास्त्रीय अभ्यास आज अत्यंत गरजेचा ठरतो.

'मराठी माणूस वाचत नाही' असा आक्षेप सर्रास घेतला जातो. परंतु वस्तुनिष्ठ व शास्त्रीय निरीक्षण केल्यास दिसते की वाचन संपलेले नाही. बदल झाला आहे तो वाचनाचे माध्यम, गती, पद्धती, संज्ञापन-चौकट आणि स्वरूप यांत. जागतिकीकरणाच्या दबावाखाली प्रादेशिक भाषांपुढे उभी राहणारी आव्हाने आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाने खुले केलेले नवे प्रसारमार्ग, या दोन्हींचा एकत्रित आणि चिकित्सक विचार करणे हे या शोधनिबंधाचे मुख्य प्रयोजन आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

मराठी वाचन संस्कृतीतील या नव्या डिजिटल संक्रमणाचा सखोल वेध घेण्यासाठी हे संशोधन पुढील उद्दिष्टांवर उभे आहे:

१. डिजिटल माध्यमांच्या प्रभावामुळे मराठी वाचकांच्या वाचन-सवयी व वर्तणुकीत झालेल्या संख्यात्मक आणि गुणात्मक बदलांचे सखोल विश्लेषण करणे.

२. पारंपरिक मुद्रित वाचन संस्कृती आणि समकालीन डिजिटल वाचन संस्कृती यांतील संरचनात्मक, संज्ञानात्मक व भावनिक भेदांची तुलना करून परीक्षण करणे.

३. स्वयं-प्रकाशन आणि डिजिटल मंचांमुळे मराठी साहित्याची निर्मिती, संपादन व वितरण-व्यवस्था यांवर झालेल्या परिणामांचा आढावा घेणे.

४. डिजिटल माध्यमांचा मराठीतील व्याकरणिक शुद्धता, भाषिक संकरीकरण आणि बोलीभाषांच्या संवर्धनावर काय परिणाम होत आहे, याचे मूल्यमापन करणे.

५. डिजिटल युगात मराठी भाषा व साहित्याच्या निकोप व गुणात्मक संवर्धनासाठी धोरणात्मक आणि व्यावहारिक शिफारशी मांडणे.

गृहीतके

१. डिजिटल माध्यमांच्या सुलभतेमुळे मराठी साहित्याचा प्रसार आणि वाचकसंख्या जागतिक पातळीवर वाढली आहे. तरीही स्क्रीनवरील वाचनामुळे वाचकांची एकाग्रता खंडित होते आणि संथ व सखोल वाचन (Deep Reading) करण्याची त्यांची क्षमता लक्षणीयरीत्या कमी झाली आहे.

२. स्वयं-प्रकाशन माध्यमांनी प्रस्थापित प्रकाशकांची मक्तेदारी मोडून साहित्याचे लोकशाहीकरण केले आहे. परंतु संपादकीय प्रक्रिया व मुद्रितशोधन यांच्या अभावामुळे साहित्याचा गुणात्मक, भाषिक व कलात्मक दर्जा खालावला आहे.

३. युवा पिढी डिजिटल माध्यमांतून मोठ्या प्रमाणावर मराठी साहित्याकडे वळत आहे, तरीही तिचा वाचन-व्यवहार… [मूळ मजकूर येथे अपूर्ण आहे; गृहीतक ३ पूर्ण नाही.]

संशोधन पद्धती

हा शोधनिबंध मुख्यतः वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे आणि त्याचा दृष्टिकोन आंतरविद्याशाखीय आहे. साहित्यशास्त्र, माध्यम-अभ्यास आणि समाजभाषाविज्ञान या तिन्ही शाखांच्या पद्धतींचा समन्वय त्यात साधला आहे. प्राथमिक साधने म्हणून ई-बुक्स, ऑडिओबुक्स व प्रतिलिपीसारख्या स्वयं-प्रकाशन मंचांवरील वाचक-लेखक आंतरक्रिया, वाचकांचे प्रतिसाद आणि डिजिटल मजकुरातील भाषिक नमुने यांचे प्रातिनिधिक निरीक्षण केले आहे. दुय्यम साधने म्हणून नामांकित संदर्भग्रंथ, मराठी नियतकालिके आणि अधिकृत सरकारी अहवाल वापरले आहेत. त्यानंतर गुणात्मक आशय-विश्लेषणाद्वारे बदलत्या वाचन-सवयी, साहित्यनिर्मितीची गुणवत्ता आणि भाषिक शुद्धता यांचा विचार केला आहे.

साहित्याचा आढावा

माध्यम, समाज व साहित्य यांच्या परस्परसंबंधांवर मराठी आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वाचे सैद्धांतिक चिंतन झाले आहे. डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी 'साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण' या ग्रंथात जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या आक्रमणाचा स्थानिक भाषा व देशी संस्कृतीवर होणारा परिणाम सखोलपणे मांडला आहे. त्यांच्या मते, "तंत्रज्ञान जर स्थानिक संदर्भांपासून व देशी परंपरेपासून तुटलेले असेल तर ते भाषेचे सत्त्व हिरावून घेते."२ हा इशारा डिजिटल युगातील भाषाव्यवहारालाही अगदी लागू पडतो. ज्येष्ठ कवी व समीक्षक डॉ. वसंत आबाजी डहाके यांनी 'मराठी वाङ्मयीन संस्कृती आणि स्थित्यंतर' या ग्रंथात मुद्रण संस्कृतीच्या उदयानंतर मराठी वाङ्मय-व्यवहारात घडलेल्या संस्थात्मक बदलांची चिकित्सा केली आहे. डहाके यांच्या मते, "मुद्रणाने ज्याप्रमाणे साहित्याला राजाश्रयातून लोकाश्रयात आणले, त्याचप्रमाणे डिजिटल माध्यमे साहित्याला संस्थात्मक बंधनातून मुक्त करून व्यक्तिवादी बनवत आहेत."३

डॉ. अक्षयकुमार काळे यांनी 'जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा-साहित्य' या ग्रंथात बहुमाध्यमी युगात मराठी भाषेच्या अस्तित्वापुढे उभ्या राहिलेल्या आव्हानांवर प्रकाश टाकला आहे. भाषेचे आधुनिक रूपांतर होण्याची गरजही त्यांनी व्यक्त केली आहे. डॉ. मिलिंद जोशी यांच्या 'माध्यम, संस्कृती आणि साहित्य' या ग्रंथात इलेक्ट्रॉनिक व सोशल मीडियाच्या प्रभावाने बदलणाऱ्या वाचक-अभिरुचीचे सखोल विश्लेषण आढळते. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात मराठीपुढील आव्हानांची चर्चा करताना डॉ. हेमंत देशमुख म्हणतात, "जागतिकीकरणात इंग्रजीचा स्वीकार करीत असताना आपली मराठी भाषा त्यागलीच पाहिजे, अशी भूमिका घेणे चुकीचे आहे."४ पुढे त्यांनी ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त कवी कुसुमाग्रज यांचे "भाषा मेली की हे सारेच मरते, भाषा मरता देशही मरतो"५ हे प्रसिद्ध विधान उद्धृत केले आहे. भाषेचे अस्तित्व आणि संस्कृतीचे अस्तित्व किती घट्ट जोडलेले आहे, हे त्यातून त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

डिजिटल माध्यमांचे वैविध्य आणि मराठी वाचनाचे बदलते स्वरूप

माहिती तंत्रज्ञानाने साहित्याला कागदाच्या भौतिक मर्यादेतून मुक्त करून 'चलनशील' (Mobile) केले आहे. आज साहित्य उपभोगण्याची माध्यमे अनेक आहेत:

अ) ई-बुक्समुळे हजारो छापील पाने एका छोट्या उपकरणात मावू लागली आहेत.

ब) ऑडिओबुक्स आणि पॉडकास्ट्समुळे 'श्राव्य वाचन' ही नवी संकल्पना रुजली आहे. व.पु. काळे, पु.ल. देशपांडे यांसारख्या दर्जेदार साहित्यिकांच्या कथा कुकू एफएम आणि स्टोरीटेलवर मोठ्या आवडीने ऐकल्या जातात.

क) साहित्यिक ब्लॉग्ज आणि सोशल मीडिया मंचांवर (उदा. 'ऐसी अक्षरे', फेसबुक साहित्य समूह) रोज नव्या कथा-कविता प्रसिद्ध होतात आणि त्यांना तत्काळ प्रतिसाद मिळतो.

ड) यूट्यूबवरील पुस्तक-परीक्षण वाहिन्यांमुळे पुस्तक निवडण्याच्या निर्णयप्रक्रियेला दृक-श्राव्य आयाम मिळाला आहे.

पारंपरिक मुद्रित वाचन संस्कृती विरुद्ध डिजिटल वाचन संस्कृती

मुद्रित व स्क्रीनवरील वाचन या फक्त दोन भौतिक पद्धती नाहीत; त्या दोन पूर्णपणे भिन्न संज्ञानात्मक अवस्था आहेत. छापील पुस्तकाचे वाचन 'संथ व सखोल' असते. पुस्तकाचा स्पर्श, कागदाचा गंध आणि संथ गती यांमुळे वाचकाला साहित्यातील विचार व भावनांशी एकरूप होण्याची संधी मिळते. डिजिटल वाचन मात्र बहुतांशी स्क्रीनवर होत असल्याने हायपरलिंक्स, नोटिफिकेशन्स आणि लक्ष विचलित करणारे अनेक घटक त्याला वेढून असतात. स्क्रीनवरचा मजकूर वाचताना डोळे व मेंदू वेगाने फिरतात; याला हायपरटेक्स्ट वाचन किंवा 'उडते वाचन' (Skimming/Scanning) म्हणतात. मेरीयन वोल्फ यांच्या न्यूरोलॉजिकल संशोधनानुसार, सतत हायपरटेक्स्ट वाचल्याने मेंदूतील सखोल वाचनाची सर्किट्स दुर्बल होतात आणि दीर्घ वैचारिक चिंतन करण्याची क्षमता लक्षणीयरीत्या घटते.

साहित्य निर्मिती, स्वयं-प्रकाशन व वितरण व्यवस्थेतील स्थित्यंतर

डिजिटल क्रांतीपूर्वी मराठी साहित्यक्षेत्रावर प्रस्थापित प्रकाशक, संपादक आणि साहित्य-संस्था यांचे वर्चस्व व नियंत्रण होते. प्रतिलिपि आणि ॲमेझॉन किंडल यांसारख्या मंचांनी प्रकाशकांची ही संस्थात्मक मक्तेदारी पूर्णपणे मोडीत काढली. आता कोणताही नवोदित लेखक थेट लाखो वाचकांपर्यंत पोहोचू शकतो, आणि त्यामुळे साहित्याचे अभूतपूर्व लोकशाहीकरण झाले आहे. मात्र या लोकशाहीकरणातून साहित्याच्या गुणवत्तेचा मोठा प्रश्न उभा राहिला आहे. या मंचांवर योग्य संपादकीय प्रक्रिया व मुद्रितशोधन होत नसल्याने साहित्याचा गुणात्मक, भाषिक आणि कलात्मक दर्जा घसरल्याचे गंभीर चित्र दिसते.

युवा पिढीतील वाचन कल आणि वर्तणूकविषयक आव्हाने

रिल्स, शॉर्ट्स आणि सोशल मीडियाचा अतिवापर करणाऱ्या समकालीन 'डिजिटल नेटिव्ह' युवा वाचकांच्या बौद्धिक एकाग्रतेचा कालावधी कमालीचा घटला आहे. दीर्घ कादंबऱ्या किंवा गंभीर वैचारिक ग्रंथांऐवजी हे वाचक लघुकथा, सारांश किंवा सोशल मीडियावरील छोट्या पोस्ट्स वाचण्याला प्राधान्य देतात. मनोरंजक व रहस्यमय साहित्याला मागणी वाढत असताना वैचारिक व चिंतनशील वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष होत आहे. तरीही ऑडिओबुक्समुळे वाचनापासून दुरावलेला तरुण पुन्हा भाषेकडे वळत आहे, ही या स्थित्यंतरातील एक अत्यंत आशादायक बाजू आहे.

भाषिक शुद्धता, संकरीकरण आणि बोलीभाषांचे पुनरुज्जीवन

डिजिटल मंचांवरील संवादात मराठी व्याकरणाच्या नियमांकडे (ऱ्हस्व-दीर्घ, अनुस्वार, विरामचिन्हे) मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्ष होताना दिसते. "देवनागरीऐवजी रोमन लिपीत मराठी लिहिण्याची वाढती सवय आणि मराठीत इंग्रजी शब्दांचा अनिर्बंध वापर यामुळे मराठी आणि इंग्रजी भाषेचा मिलाफ होऊन 'मरांग्लीश' ही नवी संकरित शैली तरुण पिढीत रूढ होत आहे."६ डॉ. हेमंत देशमुख यांचे हे निरीक्षण या संदर्भात अगदी लागू पडते. या नकारात्मक बाजूच्या उलट, डिजिटल माध्यमांनी बोलीभाषांच्या संवर्धनाची सुवर्णसंधीही दिली आहे. इंटरनेट आणि पॉडकास्ट्समुळे प्रमाणभाषेसोबत वऱ्हाडी, अहिराणी, मालवणी, कोकणी आणि झाडीबोली यांनाही जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे. बोलीभाषांचे ऑडिओ-व्हिडिओ स्वरूपातील दस्तावेजीकरण भाषिक विविधता टिकवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरत आहे.

सामाजिक-आर्थिक परिमाण

डिजिटल स्वयं-प्रकाशन मंचांनी महिला लेखिका, निमशहरी व ग्रामीण भागांतील नवोदित लेखक आणि पारंपरिक प्रकाशन-व्यवस्थेत उपेक्षित राहिलेल्या सामाजिक स्तरांतील लेखक यांना हक्काचे व्यासपीठ दिले आहे. प्रतिलिपीसारख्या मंचांवर लिहिणाऱ्या लेखिकांची संख्या लक्षणीय वाढली असून पारंपरिक मुद्रित प्रकाशनात ती फारच कमी होती. साहित्यिक लोकशाहीकरणाच्या दृष्टीने हा बदल अतिशय महत्त्वाचा आहे. तरीही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी इंटरनेट व स्मार्टफोनची उपलब्धता ही अजूनही मर्यादा आहे, हे वास्तव नजरेआड करता येत नाही.

शैक्षणिक संस्था, ग्रंथालये व अभ्यासक्रमांतील स्थित्यंतर

महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय ग्रंथालयांमध्ये ई-रिसोर्सेस, डिजिटल जर्नल्स आणि ऑनलाइन कॅटलॉग यांचा वापर वाढत आहे. संदर्भग्रंथांचा प्रत्यक्ष शोध घेण्यापेक्षा डिजिटल शोध घेण्याकडे विद्यार्थ्यांचा कल झुकत आहे. मराठीच्या पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांत डिजिटल साक्षरता, ब्लॉग-लेखन आणि माध्यम-अभ्यास यांसारखे घटक समाविष्ट करण्याची गरज अभ्यासक व प्राध्यापक सातत्याने मांडत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थी केवळ डिजिटल उपभोक्ते न राहता सजग व चिकित्सक डिजिटल वाचक-लेखक बनू शकतील.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) व भाषा-तंत्रज्ञानाची भूमिका

अलीकडे कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित भाषांतर-साधने, व्हॉइस-टू-टेक्स्ट प्रणाली आणि स्वयंचलित व्याकरण-तपासणी सॉफ्टवेअर यांमुळे मराठीच्या डिजिटल हाताळणीत लक्षणीय सुधारणा होत आहे. तरीही मराठीसाठी उपलब्ध साधने इंग्रजीच्या तुलनेत अद्याप अपुरी आणि अपरिपक्व आहेत. भविष्यात AI-आधारित मराठी भाषा-तंत्रज्ञान विकसित करणे हा केवळ सोयीचा प्रश्न राहणार नाही. मराठीच्या डिजिटल अस्तित्वासाठी तो अत्यंत महत्त्वाचा आणि अस्तित्वात्मक (Existential) मुद्दा ठरत आहे.

बौद्धिक संपदा, डिजिटल पायरसी आणि अर्थकारणाचा पेच

मराठी साहित्यात पीडीएफ पायरसी आणि अनधिकृत टेलिग्राम चॅनेल्समुळे प्रकाशक व लेखकांचे मोठे आर्थिक नुकसान होत आहे. दुसरीकडे, पारंपरिक सार्वजनिक ग्रंथालयांची अवस्था वाचकांअभावी दयनीय होत चालली आहे. ही ग्रंथालये वाचवायची असतील, तर त्यांचे 'हायब्रिड ग्रंथालय' मॉडेलमध्ये रूपांतर करून त्यांना डिजिटल संसाधनांशी जोडणे ही काळाची गरज आहे.

पारंपरिक मुद्रित वाचन विरुद्ध डिजिटल वाचन: तुलनात्मक विश्लेषण

पारंपरिक मुद्रित वाचन संस्कृती आणि समकालीन डिजिटल वाचन संस्कृती यांतील मूलभूत फरकांचे विश्लेषण पुढील तक्त्यात केले आहे:

तुलनेचे निकष	पारंपरिक मुद्रित वाचन संस्कृती	समकालीन डिजिटल वाचन संस्कृती
वाचनाचे माध्यम	कागदी पुस्तके, नियतकालिके; स्पर्शज्ञान व गंधयुक्त भौतिक अस्तित्व.	मोबाईल, टॅब्लेट, किंडल, ऑडिओ अॅप्स; स्क्रीन व ध्वनी आधारित.
वाचनाची पद्धत व गती	संथ, एकाग्र व सखोल वाचन (Deep Reading); सलग चिंतन व आकलन.	वेगवान, उडते वाचन (Skimming/Scanning); हायपरलिंक्सयुक्त विखंडित वाचन.
प्रवेश व वितरण सुलभता	भौगोलिक मर्यादा, ग्रंथालय/दुकानांवर अवलंबित्व, वितरण खर्चिक व संथ.	जागतिक पातळीवर एका क्लिकवर २४x७ तात्काळ उपलब्धता व डाऊनलोड.
संपादकीय व भाषिक दर्जा	कठोर संपादकीय निकष, प्रूफरिडिंग, प्रमाणभाषेचे काटेकोर पालन.	स्वयं-प्रकाशन, संपादनाचा अभाव, संकरित भाषा व भाषिक शिथिलता.
वाचक-लेखक आंतरक्रिया	एकतर्फी संज्ञापन; प्रतिसाद पत्रव्यवहारापुरता किंवा संमेलनापुरता मर्यादित.	द्विमार्गी व तात्काळ संज्ञापन; लाईक्स, शेअर्स व कमेंट्सद्वारे थेट संवाद.
आर्थिक व वितरण व्यवस्था	प्रकाशक-वितरक-विक्रेता साखळी; मुद्रण, कागद व वाहतूक खर्च अधिक.	थेट रॉयल्टी, अत्यल्प प्रकाशन-खर्च, परंतु पायरसीचा मोठा धोका.
बोलीभाषा व विविधता	प्रमाण भाषेचे प्राबल्य; बोलीभाषिक साहित्याला मुद्रित स्वरूपात मर्यादित वाव.	ऑडिओ-व्हिडिओद्वारे बोलीभाषांचे दस्तावेजीकरण, पुनरुज्जीवन व जागतिक प्रसार.

तक्ता १: मुद्रित व डिजिटल वाचन संस्कृतींचे तुलनात्मक चित्र

निष्कर्ष

या संशोधनाचे विश्लेषण आणि गृहीतकांची पडताळणी केल्यानंतर पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष समोर येतात:

१. मराठी समाज वाचनापासून दूर गेलेला नाही; बदलले आहेत ते वाचनाची पद्धत आणि माध्यम. ई-बुक्स व ऑडिओबुक्समुळे वाचन संस्कृतीचा परीघ जागतिक पातळीवर विस्तारला आहे.

२. स्क्रीनवरील उडत्या वाचनामुळे (Skimming) माहिती झटपट मिळते. मात्र त्यामुळे मानवी मेंदूची सखोल वैचारिक व सौंदर्यात्मक ग्रहणक्षमता आणि एकाग्रता कमी झाली आहे.

३. स्वयं-प्रकाशन मंचांनी प्रस्थापित प्रकाशकांची मक्तेदारी मोडून साहित्याचे लोकशाहीकरण केले आहे. परंतु संपादन व मुद्रितशोधन यांच्या अभावामुळे साहित्याची भाषिक व कलात्मक गुणवत्ता घसरत आहे.

४. समाजमाध्यमांवरील संवादामुळे प्रमाणभाषेचे व्याकरणिक नियम शिथिल झाले आहेत. तरीही विविध बोलीभाषांना डिजिटल रूपात नवसंजीवनी आणि जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे.

५. महिला तसेच निमशहरी व ग्रामीण भागांतील लेखकांना डिजिटल मंचांनी प्रथमच व्यापक व्यासपीठ दिले आहे, जरी डिजिटल विषमतेचे (Digital Divide) आव्हान अजूनही कायम आहे.

६. मराठीत डिजिटल साहित्याची पायरसी रोखू शकेल अशी सक्षम तांत्रिक व कायदेशीर यंत्रणा नाही. त्यामुळे लेखक व प्रकाशकांचे मोठे आर्थिक नुकसान होत आहे.

सारांश

थोडक्यात, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि माध्यमे मराठी भाषा व साहित्यासाठी 'शाप' नसून अत्यंत शक्तिशाली 'वरदान' ठरू शकतात. तंत्रज्ञान आपण किती रचनात्मक व सजग दृष्टीने वापरतो, यावर त्याचे यश अवलंबून आहे. मुद्रण संस्कृती आणि डिजिटल संस्कृती एकमेकींच्या शत्रू किंवा विरोधक नाहीत; त्या परस्परांना पूरक अशा आवश्यक घटक आहेत. तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड वेगाला मानवी मूल्ये, भाषिक सौंदर्य आणि सखोल चिंतनशील विचार यांची जोड मिळेल, तेव्हाच हे स्थित्यंतर मराठी वाचन संस्कृतीला अधिक समृद्ध व प्रगल्भ करू शकेल. स्वभाषेचा स्वाभिमान जपणे आणि बदलत्या तांत्रिक युगातील आधुनिक साधनांचा वापर करून मराठीला वैश्विक ज्ञानभाषा बनवणे, हीच आजची खरी गरज आहे. या स्थित्यंतराचा बुद्धिमान स्वीकार करताना भाषेचे मूळ सांस्कृतिक सत्त्व, साहित्याची अभिजातता आणि विचारांची प्रगल्भता जपणे, हे एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्य-व्यवहारापुढचे सर्वांत मोठे कर्तव्य आहे.

संदर्भ सूची

१. देशमुख, हेमंत म., 'जागतिकीकरणात मराठी भाषेची आव्हाने', Review of Research, खंड ५, अंक १२, सप्टेंबर २०१६, पृ. १.

२. देशमुख, हेमंत म., तत्रैव, पृ. २.

३. नेमाडे, भालचंद्र, 'साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००३, पृ. ४५.

४. देशमुख, हेमंत म., उ.नि., पृ. ३.

५. देशमुख, हेमंत म., तत्रैव, पृ. १.

६. काळे, अक्षयकुमार, 'जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा-साहित्य', विजय प्रकाशन, नागपूर, २०१०, पृ. १५.

७. जोशी, मिलिंद, 'माध्यम, संस्कृती आणि साहित्य', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २०१५, पृ. ७८.

८. डहाके, वसंत आबाजी, 'मराठी वाङ्मयीन संस्कृती आणि स्थित्यंतर', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००८, पृ. १०२.

९. पवार, दीपक (संपा.), 'डिजिटल संस्कृती आणि समकालीन समाज', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१८, पृ. ५४.

१०. देशमुख, हेमंत म., उ.नि., पृ. ३.

११. देशमुख, हेमंत म., तत्रैव, पृ. १.

१२. मराठी अभ्यास परिषद, 'भाषा आणि जीवन' (संगणकीय मराठी व वाचन संस्कृती विशेषांक), पुणे, २०२१.

१३. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' (समकालीन साहित्य-प्रवाह विशेषांक), पुणे, २०२२.

१४. विदर्भ साहित्य संघ, 'युगवाणी' (डिजिटल युग आणि साहित्य विशेषांक), नागपूर, २०२३.

Copyright & License:
© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.